

IMKONIYATI CHEKLANGAN VA SOG‘LOM O‘SMIRLARNING HISSIIY-IRODAVIY RIVOJLANISHI

G.I.Sattarova

Qarshi DU

Psixologiya kafedrası dotsenti

Hayot imkoniyati cheklangan shaxslar oldiga ko‘p murakkab talablar qo‘yadi. Bu ayniqsa, o‘smirlik davrida ularning normal ijtimoiylashuvi va hayotda o‘z o‘rinlarini topishida ma‘lum qiyinchiliklarni tug‘diradi. Avval mustahkam o‘rnashib qolgan ko‘nikmalar ijtimoiylashuv tarziga ko‘p jihatdan mos kelavermaydi. Shuning uchun, imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiylashuvda o‘zini normal his qilishi, maqsadga muvofiq hayot kechirishi va o‘ziga ulg‘ayishi uchun, ularning o‘ziga xos individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy hayotga moslashish ko‘nikmalarini tarkib toptirish muammolarini chuqurroq o‘rganish, bu sohada tadqiqotlar olib borish zarur. Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish uquvining rivojlanishida sinf jamoasi va oila a‘zolarining munosabati juda muhim o‘rin tutadi. Uning xatti-harakati, o‘z kuchiga, mayliga, yoshiga loyiq munosabatlari, muayyan muhitda o‘z o‘rnini topishga intilishi o‘zini anglashining takomillashuviga puxta zamin yaratadi. O‘z o‘zini anglash hayot davomida erishib boriladigan jarayon bo‘lib, aksariyat nogironligi bo‘lgan o‘smirlar o‘z o‘ziga qarshi turishdan qo‘rqishadi, chunki ular o‘ylay boshlagach beixtiyor o‘tmish kitobi ochiladi, yaralar yana yangilanadi, ularda o‘zlarining zaif tomonlarini, kamchiliklarini yorqinroq his etish o‘z kuchini ko‘rsatadi. Ularning ongi esa bunga dosh bera olmaydi. Natijada ular o‘zlariga qaratilayotgan psixologik ta’sirlarga qarshi qalin devor quradilar. Go‘yoki, shu yo‘l orqali o‘zlarini xavfdan saqlaydilar. Aksariyat imkoniyati cheklangan o‘smirlar o‘z muammolarini yashirishga harakat qiladilar. Turli bahonalar orqali maqsad qo‘yish, unga erishish, qiyinchiliklarni yengib o‘tishdan o‘zlarini olib qochadilar. Demak, maqsadga erishish, mavjudlikka erishish uchun ham iroda va jasorat kerak. Shu bois, ko‘zlangan maqsadga erishish nogironligi bo‘lgan o‘smirlardan o‘zlikni anglash va irodaviy sifatlariga egalikni talab etadi.

Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish yangi bosqichga ko‘tarilgach, ular o‘ziga xos axloqiy namunani tanlaydilar va o‘zlariga

namuna bo‘lgan shaxsning xulq-atvori bilan o‘zining ijobiy yoki salbiy jihatlarini solishtiradi, oqibatda ularda, o‘zini o‘zi tarbiyalash bilan bog‘liq yana bir muhim xislat vujudga keladi. Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning hissiy –irodaviy rivojlanishini o‘ziga xos psixologik jihatlarini o‘rganar ekanmiz, ular shaxsining shakllanishida, rivojlanib, kamolotga erishish yo‘llarini va unga ta’sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta’sirini tushunish mumkin. Har doim ham nuqsoni bo‘lgan o‘smirlarning xulq-atvoriga xos bo‘lgan alohida xususiyatlarni jismoniy o‘rish va jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo‘lmaydi. Kuzatishlarimizcha, jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘smirlarda bu davrga kelib o‘z tana tuzilishidan qanoatlanmaslik va mayiblik hissi ustuvor o‘ringa chiqadi. Tushkunlik, fatal holat, o‘ziga past baho berish, ularda ba’zida so‘zga kirmaslik, o‘jarlik, beqarorlik tajanglik kabi harakatlar bilan namoyon bo‘la boshlaydi. Rivojlanishdagi mana shunday psixofiziologik nomutanosiblik o‘smirning psixik o‘rishiga uzluksiz ta’sir etib, unda noxush hislarni uzluksiz paydo qilib turadi. Fatal holatlarning oldini olish uchun, inklyuziv ta’lim yoki maxsus maktablar sharoitida nuqsonli o‘smirlarni turli ijodiy mashg‘ulotlar, texnika, kompyuter savodxonligi, musiqa, rasm solish, badiiy ijod, sportga qiziqtirish usullaridan foydalaniladi, bu sinalgan vositalar sirasiga kiradi. Lekin, nogironligi bo‘lgan o‘smirlarda saqlangan imkoniyatlariga ishonch, koping xulq atvor normalarini tarkib toptirish uchun birinchi navbatda, ularni o‘z his tuyg‘ularini anglashga boshqarishga, o‘zidagi noxush hislarni yengishga o‘rgatish zarur bo‘ladi. Buning uchun esa, samaradorligi yuqori bo‘lgan psixokorreksion xarakterdagi maslahatlar, o‘yinlar, treninglar ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish o‘ta muhimdir[2].

Imkoniyati cheklangan va sog‘lom o‘smirlarning hissiy-irodaviy rivojlanishi o‘rtasida o‘ziga xos psixologik tafovutlar mavjud bo‘lib, ular maqsad qo‘yishdan tortib ish harakatni bajarishgacha, o‘z tuyg‘ularini boshqarishdan ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilishgacha bo‘lgan oraliqlarda ko‘zga tashlanadi.

Imkoniyati cheklangan o‘smirlardagi hissiy irodaviy holatlarning namoyon bo‘lishi “o‘tish davri”, “inqiroz davri” ning tavsiflari mazmuni mohiyatiga yaqin kelsa-da, biroq sog‘lom o‘smirlardan farqli o‘laroq nogiron o‘smirlarda bu davr inqirozi og‘irroq kechishi, qayg‘urishlik kabi his tuyg‘ular va noxush emotsional taassurotlarning davomiyligi va yuqorililigi bilan xarakterlanadi. O‘smirlik o‘z o‘zini anglash davri bilan yakunlanganligi bois imkoniyati cheklangan o‘smirlar bu davrga

kelib mayiblik hissini yanada chuqurroq tuyadilar. Ular qattiq bezovtalik, charchoq va siqilish holatlarini boshdan kechiradilar. Sog‘lom o‘smir o‘quvchilarga nisbatan haddan tashqari zo‘riquvchan, ba’zida hissiy notinch, asabiy, ruhiy olami qo‘zg‘aluvchan ekanligi kuzatish mumkin. Bu holat imkoniyati cheklangan o‘smirlarda katta yosh davrlariga o‘tgan sayin pasayib borishini qator olimlar ta’kidlaydilar. Biroq, imkoniyati cheklangan o‘smir yoshidagi respondentlar orasida o‘zgaruvchan, ayrim hislar kayfiyatlar ta’sirida tez bir qarorga keladigan, dadil xarakterli o‘smirlar ham uchraydi. Bunday o‘smirlar ikkilanmasdan o‘ylab, e’tibor bilan to‘g‘ri bir qarorga kela oladilar va shu qarorni dadil amalga oshira biladilar. Bir necha imkoniyatdan birini tanlab olishga to‘g‘ri kelganda ish–harakat bir qadar xavf-xatar bilan bog‘langan, murakkab bo‘lsa, bunday vaziyatda dadilliklari yaqqol namoyon bo‘ladi. Imkoniyati cheklangan o‘smirlik yoshidagi o‘quvchilarning hissiy-irodaviylik kuchi asosan ularning irodaviy harakatlar yordami bilan turli to‘siqlarni yengishida va shu yo‘l bilan qanday natijalarga erishilganligida, hislarni boshqarishda va hissiy barqarorlikda namoyon bo‘ladi.

Sog‘lom va imkoniyati cheklangan sinaluvchilarning hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishini o‘rganish bo‘yicha qo‘lga kiritilgan natijalarni qiyosiy tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb topdik. Navbatdagi jadvalda, “Shaxsning irodaviy sifatlari” so‘rovnomasi bo‘yicha imkoniyati cheklangan o‘smirlar va sog‘lom o‘smir o‘quvchilarning natijalar taqdim qilingan.

2.13-jadval

**Shaxsning irodaviy sifatlari sinaluvchilar kesimida o‘zora tafovutlari
(Manni- Uitni mezoni N=297)**

Shkalalar	Guruh	N	O‘rta cha Rank	U	p
Masuliyatlilik	Nogiron o'smirlar	126	119,4 0	8144, 00	0,014 *
	Sog'lom o'smirlar	171	170,8 1		
	Jami	297			
Tashabbuskorlik	Nogiron o'smirlar	126	130,6 4	9459, 50	0,148

	Sog'lom o'smirlar	171	162,5 3		
	Jami	297			
Qatiyatlilik	Nogiron o'smirlar	126	124,4 8	8083, 00	0,000 ***
	Sog'lom o'smirlar	171	167,0 7		
	Jami	297			
Mustaqillik	Nogiron o'smirlar	126	127,3 7	8247, 00	0,035 *
	Sog'lom o'smirlar	171	164,9 4		
	Jami	297			
Matonatilik	Nogiron o'smirlar	126	170,9 5	9607, 00	0,158
	Sog'lom o'smirlar	171	132,8 2		
	Jami	297			
Tirishqoqlik	Nogiron o'smirlar	126	124,9 4	9741, 50	0,179
	Sog'lom o'smirlar	171	166,7 3		
	Jami	297			
G'ayratlilik	Nogiron o'smirlar	126	107,9 3	8098, 00	0,002 **
	Sog'lom o'smirlar	171	179,2 6		
	Jami	297			
Ziyraklar	Nogiron o'smirlar	126	137,7 7	9358, 50	0,142
	Sog'lom o'smirlar	171	157,2 7		
	Jami	297			

Sobitqadamlik	Nogiron o'smirlar	126	109,4 6	9791, 00	0,195
	Sog'lom o'smirlar	171	178,1 3		
	Jami	297			

Izoh: **- $p \leq 0,01$; *- $p \leq 0,05$

Imkoniyati cheklangan o'smirlarda (2.13-jadval) “Mas’uliyatlilik”ning o’rta arifmetik qiymati (119,40); sog’lom o’smir o’quvchilarda esa (170,81) miqdorda namoyon bo’ldi. Ishonchlilik mezoni ($U=8144,00$; $p<0,05$). Natijalardan ko’rinadiki, sog’lom o’smir o’quvchilar imkoniyati cheklangan o’smirlardan mas’uliyatliroq.

“Qat’iyatlilik” shkalasi bo’yicha imkoniyati cheklangan o’smirlar natijalari umumiy o’rta qiymatda (124,48);, sog’lom o’smir o’quvchilar ko’rsatkichi (167,07) qiymatni; ishonchlilik mezoni ($U=8083,00$; $p<0,001$) qiymatni aks ettirdi.

“Mustaqillik” shkalasi imkoniyati cheklangan sinaluvchilarda (127,37); ko’rsatkichga ega bo’lgan bo’lsa, sog’lom o’smir yoshidagi sinaluvchilar natijalari o’rta (164,94) qiymatni, ishonchlilik mezoni ($U=8247,00$; $p<0,05$) qiymatni ifodaladi. Qat’iyatlilik va mustaqillik borasida ham sog’lom o’smirlar natijalari yuqoriroq ko’rsatkichga ega. Garchi matonatlilik shkalasi bo’yicha imkoniyati cheklangan o’quvchilar natijalarda ustunlik qilsalar-da, biroq, g’ayratlilik, sobitqadamlik borasida sog’lom o’smirlarda natijalar ustuvorroqligi aniqlandi.

“G’ayratlilik” shkalasi bo’yicha imkoniyati cheklangan o’smirlar natijalari umumiy o’rta qiymatda (107,93);, sog’lom o’smir o’quvchilar ko’rsatkichi (179,26) qiymatni; ishonchlilik mezoni ($U=8098,00$; $p<0,01$) miqdoriy ko’rsatkichni ifodaladi. Imkoniyati cheklangan aksariyat o’smirlar g’ayratli emaslar. Ular ko’pincha kam faolliklari bilan ajralib turadilar yoki umuman passiv bo’lib, yalqov, tanbal degan taassurot tug’diradilar. Faqat, matonatlilik shkalasida sinaluvchilarning, natijalari so’rovnomaning o’rta me’yoriy ko’rsatkichiga yaqin keldi.

Shaxs irodaviy sifatlarini o’rganish so’rovnomasining boshqa ya’ni, matonatlilik, tashabbuskorlik, tirishqoqlik, qat’iyatlilik, ziyraklik, shkalalarida ahamiyatli tafovutlar kuzatilmadi.

Navbatdagi jadvalda, “Emotsional holatlarda o’zini nazorat qilishni aniqlash” so’rovnomasi bo’yicha imkoniyati cheklangan o’smirlar va sog’lom o’smir o’quvchilarning natijalar taqdim qilingan. “Emotsional holatlarda o’zini nazorat

qilish” shkalasi bo’yicha imkoniyati cheklangan o’smirlar natijalari (116,11) qiymatni ifodalagan bo’lsa, sog’lom o’smirlar natijalari farqli ravishda (173,24) ko’rsatkichni aks ettirdi. ($U=6928,500$; $p<0,001$) Mazkur shkala bo’yicha imkoniyati cheklangan o’smir yoshidagi o’quvchilarning natijalari sog’lom o’smirlar natijasidan quyiligi aniqlandi.

2.14-jadval

Emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish sinaluvchilar kesmida o’zora tafovutlari (Manni- Uitni mezoni $N=297$)

(Nogiron o’smirlar $N=126$; Sog’lom o’smirlar $N=171$)

Shkalalar	Guruh	N	O’rt acha Rank	U	p
Emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish	Nogiron o’smirlar	126	116,1 1	6928, 500	0,000 ***
	Sog’lom o’smirlar	171	173,2 4		
	Jami	297			
Faolyatda o’zini nazorat qilish	Nogiron o’smirlar	126	118,3 9	7116, 500	0,065
	Sog’lom o’smirlar	171	171,5 5		
	Jami	297			
Ijtimoiylashuv da o’zini nazorat qilish	Nogiron o’smirlar	126	127,9 8	6735, 000	0,000 ***
	Sog’lom o’smirlar	171	164,4 9		
	Jami	297			

Izoh: **- $p\leq 0,01$; *- $p\leq 0,05$

“Ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish” shkalasi bo’yicha imkoniyati cheklangan o’smirlar natijasi (127,98) qiymatni, sog’lom o’smirlar natijasi (164,49) ko’rsatkichni aks ettirdi. Ishonchlilik mezoni ($U=6735,500$; $p<0,001$) miqdoriy ko’rsatkichga teng. Bu shkala bo’yicha ham sog’lom o’smir yoshidagi o’quvchilarda

natijalari ustuvorroq. Hayot imkoniyati cheklanganlar oldiga ko‘p murakkab va yangi talablar qo‘yadi. Bu ularning butun psixik hayotida yangi qiyinchiliklar tug‘diradi. Avval mustahkam o‘rnashib qolgan ko‘nikmalar ijtimoiylashuv tarziga ko‘p jihatdan mos kelavermaydi. Shuning uchun jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘smirlarning ijtimoiylashuvda o‘zini ruhiy jihatdan normal his qilishi, maqsadga muvofiq hayot kechirishi va o‘zining o‘ziga xos psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, bu sohada tadqiqotlar olib borish zarur. Faoliyatda o‘zini nazorat qilish shkalasida ahamiyatli tafovut kuzatilmadi.

O‘smirlik yoshidagi o‘quvchilarda o‘zining va boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va baholashga qaratilgan tushuncha, bilim va ko‘nikmalari tarkib toptirib borish zarur. Ayniqsa, nuqsonli o‘smirlar, o‘z emotsiyalarini yaxshi boshqarishga qodir bo‘lsalar turli xil stress vaziyatlarida chidamli va bilim olish, kasb egallashga qiziqishlari barqarorlashib boradi. Emotsional intellekt haqida tajribali psixolog Jon Gottman, biz to‘g‘ri deb hisoblagan xatti-harakatlarning stereotiplari bolaning hissiy intellektini (EQ) rivojlantirishga yordam bermasligini aniq ko‘rsatgan holda, quyidagilarni ta’kidlagan:

- Bolaning his- tuyg‘ulariga e’tibor bering; - Farzandingiz bilan o‘rganish va muloqot qilish imkoniyati sifatida hissiy ifodadan foydalaning;
- Empatiya ko‘rsating va bolaning kayfiyatini yaxshiroq tushuning;

–Farzandingizga qiyin vaziyatlar va muammolarni yengishga yordam bering[3]. Imkoniyati cheklangan o‘smirlarni o‘rganar ekanmiz, aksariyat imkoniyati cheklangan o‘quvchilar o‘z qobig‘iga o‘ralgan, ta’sirchanligi bilan ajralib turishi kuzatildi. Ular, o‘zlariga past baho beradilar, saqlangan imkoniyatlariga shubha bilan qaraydilar. O‘ziga bo‘lgan ishonchi zaif.. Ba’zi o‘quvchilar atrofdagilar bilan munosabatlarda tengdoshlari yoki katta odamlarga taqlid qiladilar. Ba’zida bu holat ularga jiddiylik baxsh etgandek bo‘lsa, ba’zida o‘zini qabul qila olmaslik hislari bilan aralashib ketadi. Ba’zi sinaluvchilarda muloqotga moyillikning yuqoriligi kuzatildi. O‘rtoqlari, tengdoshlari bilan suhbatlashishga o‘tkir ehtiyoj sezadi. Endi, uning uchun ota ona va yaqinlaridan ko‘ra o‘rtoqlari, tengdosh sinfdoshlari bilan muloqot qilish qiziqarliroq tuyuladi. Lekin, o‘zining beso‘naqay harakati, mayibligi bilan o‘rtoqlari oldida masxara bo‘lishdan cho‘chidi. Bu esa, ularda uf tortish, siqilish kabi noxush hislarni paydo qiladi. Imkoniyati cheklangan o‘smirlar gohida sun’iy emotsiyalarni namoyish etish bilan ham xarakterlanadilar. Masalan hech joyi og‘rimasa va bezovta

qilmasa ham lanjlik, injiqlik, maydakashlik, gapga kirmaslik, o‘jarlik holatlari kuzatiladi. Shunday bo‘lsada, ba’zi faoliyatlarda mustaqillikka intiluvchanligi, muvaffaqiyatga erishishga ko‘proq o‘z imkoniyatiga ishonishi, faoliyat jihatdan faolroqligi bilan eksternallardan farqlandilar. Ular, sog‘lom o‘quvchilar bilan muloqotga yopiq. Shu bilan birga ko‘pincha ular shaxslararo munosabatlarda o‘z imkoniyatlarini past baholashlari aniqlandi. Buning natijasida o‘smirda tevarakatrofdagi olamga, ayniqsa yaqinlariga nisbatan norozilik, qo‘pollik kabi harakatlar kuzatiladi.

Aksariyat sog‘lom o‘quvchilar kirishimli, o‘z-o‘zini tahlil qilishga moyil, faqatgina o‘zlari faoliyati uchun mas’uliyatli bo‘la oladilar va o‘zlari uchun javob beradilar. Ba’zi o‘smirlarda hissiy barqarorlik, axloqiy me’yoriylik, ishonchlilik, kreativlik, xushmuomalalik kuzatildi. Hattoki, ular yoqimsiz vaziyatlar bo‘lsa ham, omadsizligi yoki xatolari uchun o‘zini ma’qullamasligi, ko‘proq o‘z fikriga va o‘z mulohazasiga tayanishi, o‘z prinsiplarini himoya qila olishlari bilan xarakterlandilar va ularda, introvertlikka xos xususiyatlar kuzatildi.

Imkoniyati cheklangan sinaluvchilar tashqi holatga yo‘naltirilgan, qiyinchiliklardan cho‘chiydilar, muayyan topshiriqni bajarishda turli vaj, bahonalar izlashga harakat qiladilar, o‘z mas’uliyatsizligi, erinchoqligi sababini tashqi omillardan izlashlari kuzatildi. Bunday tipdagi o‘smirlar psixologik qo‘llab-quvvatlashga muhtoj, ular tomonidan qo‘lga kiritilgan har bir yutuq, yoki natija kattalar, murabbiylari tomonidan e’tirof etilib, qo‘llab quvvatlanmasa ular faoliyatida o‘z imkoniyatlariga ishonmaslik, xavfsirash, o‘z niyatlarini ro‘yobga chiqarishni yana va yana paysalga solish yuqorilashuvi mumkin. Shikastlantiruvchi tashqi omillarni his etgan o‘smir ularni takrorlanishidan xavotirlanadi, bu esa o‘z navbatida salbiy emotsional kechinmalarni paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Ular faoliyatda ijtimoiy passivlik bilan ajraladilar va noqulay sharoitda umuman harakat qilmaydilar. O‘quvchilarda kechayotgan kechinmalar tashqi omillar fe’l-atvoriga bog‘liq bo‘lib, bu omillar destruktiv kechinmalar ta’sirida shakllangan o‘smirning “men”i bir tomondan kompensator- ya’ni himoya mexanizmi sifatida inqirozli vaziyatdan chiqib ketish vazifasini o‘tasa, ikkinchi tomondan, o‘smirning ijtimoiy moslashuviga xalaqit beradi. Ushbu qarama– qarshilikni bartaraf etish uchun o‘smir shaxsining ichki imkoniyatlarini faollashtirish zarur bo‘ladi. Sog‘lom o‘smirlar maktabda yaxshi o‘qishga intilishadi va kutilgan maqsadga erishishda qiyinchiliklar va turli

xarakterologik to‘siqlar bo‘lsa, ular, o‘z maqsadga yetishi uchun zarur yo‘l, vosita va usullarni o‘zgartirib, yangi usullarni qidirib topishi mumkin. Biroq, ular ham erishgan natijalariga atrofdegilar e‘tiborsizlik va befarq qarasalar, o‘z maqsadga yetishi uchun qo‘lga kiritgan yutuqlari o‘smirlarga quvonch baxsh etmaydi. Sog‘lom o‘quvchilarda bitta natija ikkinchi natijadan balandroq bo‘lishi haqida mulohaza yuritish mumkin. Ammo, sog‘lom o‘smirlarning hayoti va faoliyatida ba‘zan shunday hollar ham bo‘ladiki, o‘smir o‘z oldiga qo‘ygan qandaydir zarur maqsadlarni bajarishda yengib bo‘lmaydigan yoki kishiga shunday bo‘lib tuyuladigan to‘siqlarga duch keladi. Bunday hollarda ba‘zan ular qabul qilgan qarorni o‘zgartiradi, bekor qiladi, yoki, ular, qiyinchiliklardan qo‘rqishi tufayli o‘z oldiga qo‘ygan maqsadidan butunlay voz kechishi mumkin.

Imkoniyati cheklangan o‘smir yoshidagi respondentlar orasida o‘zgaruvchan, ayrim hislar kayfiyatlar ta‘sirida tez bir qarorga keladigan dadil xarakterli o‘smirlar ham uchraydi. Bunday o‘smirlar uncha ikkilanmasdan o‘ylab, e‘tibor bilan to‘g‘ri bir qarorga kela oladilar va shu qarorni dadil amalga oshira biladilar. Bir necha imkoniyatdan birini tanlab olishga to‘g‘ri kelganda ish–harakat bir qadar xavf-xatar bilan bog‘langan, murakkab bo‘lsa, bunday vaziyatda dadilliklari yaqqol namoyon bo‘ladi. Afsuski, tajribalarda imkoniyati cheklangan o‘quvchilar orasida bunday o‘smirlar juda kam foizni tashkil etsa da bu, ijobiy holat deb qarashga loyiq. Agarda, o‘smir barcha harakatlarining natijalarini ichki muhitdan ya‘ni o‘zidan qidirsas, unda bunday o‘smirlar har qanday vaziyatda mas‘uliyatni o‘z bo‘yniga oluvchi o‘quvchilar hisoblanishadi. Demak, birinchi holatda faoliyat natijalari uchun vaziyat va taqdir tan olinsa, ikkinchi holatda o‘smir irodasi va unga xos bo‘lgan mas‘uliyatlilik sifatining roli nazarda tutiladi.

Rus olimi A.V.Bikov o‘zining “Irodaviy sifatlarni boshqarish genezisi” asarida yozishicha, irodaviy harakatlarni bajarish orqali, shaxs faoliyat jarayonida o‘zida uni shaxs sifatida tavsiflovchi hayot va mehnat uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan irodaviy fazilatlarni rivojlantiradi [1]. Bizningcha, ba‘zi xususiyatlar shaxsni faollashtiradi, bu miya yarim sharlarida qo‘zg‘alish jarayonlarining ustunligi bilan bog‘liq, yana boshqa fazilatlar esa istalmagan aqliy jarayonlar va harakatlarni boshqarish, kechiktirish, bostirishda namoyon bo‘ladi. Hissiy-irodaviy sifatlarni irodaning tarbiya jarayonida shakllanadigan axloqiy komponentlarini va nerv sistemasining tipologik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan irsiy

komponentlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan, qo‘rquv, charchoqqa uzoq vaqt bardosh bera olmaslik, tez qaror qabul qilish ko‘p jihatdan insonning tug‘ma xususiyatlariga (asab tizimining kuchli va zaifligi, uning labilligi) bog‘liq. Hissiy-irodaviy fazilatlar - bu shaxs tomonidan erishilgan xulq-atvorning ongli ravishda o‘z-o‘zini boshqarish darajasini va uning o‘zi ustidan hokimiyatini tasdiqlovchi, muayyan vaziyatdan mustaqil, nisbatan barqaror ruhiy shakllanishni ifodalaydi. Unga ko‘ra, insonning irodaviy fazilatlarini tug‘ma va orttirilgan qotishma, insonning mavjud imkoniyatlarining fenotipik xususiyati sifatida qaraladi.

Yangi davr, taraqqiyotning jadallashuvi, axborot tarmog‘ining kengayishi imkoniyati cheklangan o‘smir yoshidagi o‘quvchilar hayotida ham keskin o‘zgarishlarni olib kirdi. O‘rta o‘smirlik davridan katta o‘smirlik bosqichiga ko‘tarilgan nogiron o‘quvchilar faoliyatida yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o‘rtasida qarama-qarshi vaziyat vujudga kela boshladi. Endi o‘smir uyda yolg‘iz emas. Turli rusumdagi mobil aloqa vositalari ular uchun noxush hislardan chalg‘ituvchi yoki boshqa bir attraksion vazifani o‘tovchi vositaga aylandi.

Ko‘p yillik kuzatuvlarimiz, psixodiagnostik tashxis natijalarining statistik tahlili xulosalariga asoslanib tayanch harakati shikastlangan o‘smirlarda “hissiy beqarorlik va irodasizlik” vaziyatlarini quyidagi 10 ta ko‘rinishini ajratishga erishdik:

1. O‘z “Meni” ni qabul qilmaslik;
2. Yuqori qo‘zg‘aluvchanlik;
3. Emotsional ta’sirchanlik;
4. O‘z his tuyg‘ularini anglamaslik;
5. Mayiblik hissining hukmronligi;
6. Guruhiy bosim;
7. Noxush hislar;
8. Muloqotda muvozanatsizlik;
9. Tobelik;
10. Shikastlovchi tashqi ta’sirlar;

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, o‘rta va katta o‘smirlik davridagi imkoniyati cheklangan o‘quvchilar hissiy-irodaviy sifatlarning namoyon bo‘lishida ahamiyatli farqlar mavjud. Katta o‘smirlik yoshidagi o‘quvchilarning irodaviylik darajasi o‘rta o‘smirlik yoshidagi o‘quvchilar natijalaridan yuqoriroq. Ammo, katta o‘smirlik yoshidagi imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda, emotsional

qo‘zg‘aluvchanlik, beqaror kayfiyat, noxush hislar va uni yengib o‘tishda zo‘riqish holatlari o‘rta o‘smirlik davridagi o‘quvchilarga qiyoslaganda yuqoriroq namoyon bo‘lishi tajribalarda aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Быков А.В. Генезис волевой регуляции. УРАО, М.: - 2002. - 112 с.
2. Sattarova G.I. Jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar hissiy-irodaviy sohalarining rivojlanishi. Monografiya. «Qarshi davlat universiteti», 2023. 160b.
3. <https://psychology Today.com>